

Universitat de Barcelona  
Facultat de Geografia i Història  
Grau d'Història

# PODER I LLIBERTAT FEMENINA EN UN MÓN EN TRANSICIÓ

(Catalunya, entre finals del segle XV i la primera meitat del  
XVI)

Núria Curran i Valls

Treball final de grau  
Tutoritzat per María-Milagros Rivera Garretas  
Curs 2017/2018

*Resum:* L'objectiu d'aquest treball es basa a analitzar la situació de les dones de l'alta noblesa catalana entre finals de l'edat mitjana i inicis del renaixement, per tal de veure com el context d'un món feudal en transició cap al món modern va afectar el seu rol polític i econòmic dins família. S'ha fet principalment a través de l'estudi de la correspondència de dues dones de la família Requesens: Hipòlita Rois de Liori, i la seva filla, Estefania de Requesens. A través del qual s'ha pogut comprovar com un sistema familiar matriarcal/matrilíneal convivia i encaixava en una societat cada vegada més patriarcal.

*Paraules clau:* dones; noblesa; matriarcat; matrilinealitat; baixa edat mitjana; alta edat moderna; Hipòlita Rois de Liori, Estefania de Requesens; epistolari.

*Abstract:* The aim of the following paper is to analyze the situation of Catalan high nobility women in between the Late Medieval period and the Renaissance, in order to see how the context of a feudal world in transition to the modern era affected their political and economic roles within the family structure. This has been principally carried out through the study of the letters of two women of the Requesens family, which has shown how a matriarchal/matrilíneal system coexisted within an increasing patriarchal society.

*Key words:* women; high nobility; matriarchy; matrilineality; late medieval period; early modern age; Hipòlita Rois de Liori, Estefania de Requesens; epistolary.

## ÍNDEX

### 1. Introducció

1.1 Objectius.....	pàgina 4
1.2 Metodologia.....	pàgina 5
1.3 Materials.....	pàgina 6
1.4 Estat de la qüestió: <i>El problema del Renaixement</i> .....	pàgina 6

### 2. Context

2.1 Dones nobles i poder a l'Europa Renaixentista.....	pàgina 12
2.2 El context català.....	pàgina 18

### 3. Exemple de cas a través de la família Requesens.....

3.1 L'epistolari i el seu valor.....	pàgina 22
3.2 Política matrimonial.....	pàgina 23
3.3 Rol polític, poder econòmic i vida quotidiana.....	pàgina 25
3.4 Educació rebuda i transmesa, també a través de les cartes...	pàgina 32

### 4. Complementarietat entre mare i filla.....

### 5. Conclusions finals.....

### 6. Bibliografia.....

## 1. INTRODUCCIÓ

### 1.1 Objectius:

En aquest treball es pretén analitzar diversos aspectes de la vida i dels entorns socials de diverses dones de l'alta noblesa laica catalana de finals del segle XV i inicis del XVI, per tal de veure com els varen afectar els canvis econòmics i polítics que marcaran el pas del feudalisme cap al capitalisme i les noves estructures d'estat modernes.

A diferència de la visió que s'acostuma a ensenyar a l'escola i que impregna gran part de la "cultura general" popular, hi ha molta producció historiogràfica acadèmica que defensa que l'aparició del capitalisme va comportar un canvi en la concepció del significat i el rol dels sexes, com també de la relació entre ells. Així, amb la fi de les relacions feudals, l'aparició de noves formes de producció, l'Humanisme, entre altres múltiples aspectes, va ocasionar l'aparició de nous mecanismes de control sobre les dones, que alguns autors i autores associen amb el naixement del patriarcat, o si més no, amb l'enfortiment d'estructures limitadores de la llibertat femenina (el model de família burgès, la divisió entre vida pública i privada...).

Malgrat que la història de les dones ha estat durant molt de temps silenciada i no prou estudiada, això no vol dir pas que les dones no tinguessin poder, ni l'exercissin, tot el contrari: les dones privilegiades pertanyents a l'aristocràcia en tenien, i molt. Per això, l'objectiu d'aquest article és analitzar com varen afectar aquests canvis a la posició que aquestes dones ocupaven dins la societat i les seves famílies, si va suposar una pèrdua de poder, o simplement en transformar-se les relacions socioeconòmiques i polítiques aquest susdit poder també es va transformar, però sense deixar d'existir. Prenent de punt de partida tant la teoria de Joan Kelly Gadol, com molta de la producció historiogràfica que va suscitar, s'intentarà fer una aportació en aquest sentit per tal de veure si es poden trobar aspectes que afirmen o contradiguin les teories que defensen que el Renaixement i l'Humanisme varen suposar una pèrdua de llibertat femenina.

En qualsevol cas, no pretenc aclarir, analitzar, ni desenvolupar quins varen ser els mecanismes concrets amb els quals aquests canvis es van dur a terme, ja que això seria una altra tasca, tot i que sí que en mencionaré alguns a través d'aportacions teòriques trobades a la bibliografia. Intentaré,

tan sols, veure quina és la situació d'aquestes dones a la primera meitat del segle XVI, fixant-me en si es pot detectar algun tipus de canvi, transformació – o forma de resistència a ells – pel que fa al seu rol i poder en la família i la societat, entenent que són dones de llinatges nobiliaris molt poderosos on la divisió entre qüestions familiars i afers públics en molts casos en inexistent.

## 1.2 Metodologia:

L'elecció de dones de l'alta noblesa és per una doble raó. El primer lloc, el text de Kelly, i les teories que posteriorment es van desenvolupar arran de la seva aportació, fan referència a la vida de dones benestants. Per altra banda, les dones de l'aristocràcia varen deixar una petjada de molt més fàcil accés que les dones d'altres estrats socials, i volia fer un treball on pogués accedir i fer ús de fonts primàries directament relacionades amb l'objecte d'anàlisi. Concretament, volia poder acostar-me a l'estudi de la seva vida i les seves relacions a través de documents escrits per elles, per tal de poder fer una anàlisi molt més directa que em permetés, parcialment, extreure la meua pròpia visió. Alhora, això també m'ha permès poder contrastar millor les explicacions i les teories trobades a la bibliografia consultada.

Així, per a dur a terme aquests exemples de cas m'he centrat en l'estudi dues dones de la família Requesens de Catalunya, Hipòlita Rois de Liori, i la seva filla Estefania de Requesens. També faig menció d'alguna dona noble i influent del moment, però sense entrar en l'anàlisi del seu cas. L'elecció d'aquestes dues dones ha estat gràcies al fet que reunien les següents característiques, a part de – tal com he mencionat a dalt – que varen deixar un molt valuós testimoni escrit, en forma d'epistolari, de la seva experiència vital.

Per una banda, són dones pertanyents a generacions diferents, una nascuda al segle XV i l'altra al XVI, fet que fa possible poder intentar traçar si hi ha o no diferències entre elles, i si aquestes poden venir donades pel context històric canviant. Per altra, també calia que fossin dones d'una família benestant però també vinculades als cercles de poder laics i a les institucions més importants del país, per tal de veure quin era el seu paper i la seva quota de poder tant en l'esfera “pública” com en la “privada”, si és que hi havia diferenciació. Alhora, gaudir d'aquesta posició social també implica que aquestes dones estaven més exposades que d'altres als canvis culturals i ideològics del moment.

El segon criteri l'he seguit i aplicat quasi al peu de la lletra, en canvi el tercer l'he reinterpretat (Kelly, 1977, 1). En primer lloc, aquest segon criteri es fixa en el rol polític i econòmic de les dones, per exemple, el tipus de feines que desenvolupaven en comparació amb els homes, el seu accés a la propietat, el seu poder polític, i l'educació o la formació necessària per a tenir feina, propietats, i poder. Per altra banda, el tercer es fixa en el rol cultural de les dones a l'hora de donar forma al panorama cultural de la seva societat, i l'accés a l'educació requerida per a això. Aquí en lloc de fixar-me en el rol cultural he analitzat el paper educatiu i de transmissió de coneixement que exercien les protagonistes.

### **1.3 Materials:**

Els materials emprats han estat de dos tipus, per una banda fonts primàries, i per altra, bibliografia. Tot i això, a les fonts primàries hi he accedit a través de bibliografia, ja que els documents en si estan inclosos en edicions publicades.

Les fonts primàries són principalment l'epistolari d'Hipòlita Rois de Liori i d'Estefania de Requesens editat el 2003 per Ahumada Batlle a través de la Universitat de València, on hi ha tant les cartes de les protagonistes, com part de l'estudi de l'editora. També hi consta un apèndix amb cartes que l'autora va considerar rellevants d'amics i personatges propers a les dues dones.

Per altra banda, també he treballat amb una carta i una Instrucció de gran valor que Estefania va escriure per al seu fill Lluís de Requesens poc abans de morir, trobades a l'article de Morel-Fatio 1904.

Finalment, també he fet servir el recull bibliogràfic que consta al final del treball.

### **1.4 Estat de la qüestió: *El problema del Renaixement***

El Renaixement és el terme amb què des del segle XIX es perioditza i designa l'època de la història europea que comprèn els segles XV, XVI aproximadament; i l'Humanisme és com anomenem el

moviment cultural que s'hi va desenvolupar. Tradicionalment, ambdues coses s'han concebut com a un moment i una onada de floriment del progrés humà dins la cultura occidental. Tanmateix el terme en si, Renaixement, ja està impregnat d'atribucions positives: renàixer, per tant, tornar a estar viu després d'haver estat un temps mort. Per consegüent, el desenvolupament científic i tecnològic que va tenir lloc i els canvis culturals, socials, polítics i de mentalitat que es van produir s'han acostumat a concebre i descriure com a positius per al progrés humà.

Així doncs, la paraula *Renaixement*, tal com l'usem i entenem avui, la va encunyar i usar per primera vegada l'historiador Jules Michelet a la seva obra *Histoire de France*, 1855, que alhora la va prendre de l'artista i escriptor italià Giorgio Vasari, el qual l'havia emprat al seu llibre *Le Vite de' più eccellenti pittori, scultori, ed architettori* per a designar el canvis produïts en l'àmbit artístic<sup>1</sup>. Fou precisament al segle XIX quan ja havent passat prou temps es va poder mirar enrere des de la distància per a perioditzar i definir aquests canvis i processos que havien tingut lloc uns segles abans.

Així, seguint amb la idea de progrés amb que Jules Michelet va dotar el període, l'any 1860 es va publicar l'obra *Die Kultur der Renaissance in Italien* (La cultura del Renaixement a Itàlia), i al cap de set anys *Die Geschichte der Renaissance in Italien* (Història del Renaixement a Itàlia), totes dues de Jacob Burckhardt. En ambdues obres defensa la idea que els desenvolupaments i els canvis que van tenir lloc durant el Renaixement no es van limitar a la creació artística, sinó que les transformacions també varen afectar altres esferes socials: política, moral, religiosa...

Aquesta visió idealitzada del Renaixement va ja ser posada en dubte l'any 1920 per un dels pares de la història cultural, Johan Huizinga, al seu text *El problema del Renacimiento*, on qüestiona algunes de les característiques que defineixen el període, i sobretot, planteja la pregunta de si realment es pot considerar que hi ha un trencament entre la baixa Edat Mitjana i aquest suposat Renaixement que descriu Burckhardt. Discuteix l'excessiva periodització, i la consegüent limitació que aquesta implica en l'anàlisi de certs aspectes, igual que el fet que Burckhardt quasi només se cenyeix a l'estudi d'Itàlia, dos factors que provoquen que l'estudi de l'època i les conclusions extrems esdevinguin reduccionistes.

---

<sup>1</sup> Wikipedia contributors, 'Renaissance', *Wikipedia, The Free Encyclopedia*, 11 juliol 2018, 15:19 UTC, <<https://en.wikipedia.org/w/index.php?title=Renaissance&oldid=849818182>> [consulta: 3 juliol 2018]

Un d'aquests aspectes analitzats superficialment als que es referia Johan Zuïnginga podria bé ser la qüestió de la situació de les dones en el món renaixentista que Burckhardt defensa. A la part 5 de *La cultura del Renacimiento en Italia* dedicada a la societat i les festivitats hi consta un subapartat titulat «Equality of Men and Women» on l'autor afirma que *women stood on a footing of perfect equality with men* (Burckhardt, 1860, 156).

Gràcies tant a la història cultural a la qual tant Burckhardt com Huizinga hi van fer grans aportacions, com a la història de les mentalitats, es va fer lloc dins la historiografia a formes d'anàlisi que superaven la periodització rígida i la importància dels suposats grans esdeveniments com a eixos centrals del relat històric. Així mateix la història de les dones, o bé els estudis de gènere, es van fer un lloc dins la historiografia a partir dels anys seixanta del s.XX arran de la segona onada feminista.

Una de les icones i historiadores feministes més importants és Natalie Zemon Davis, especialitzada en història moderna, qui l'any 1967 va publicar un article titulat *Women's History in Transition: The European Case*. En ell exposa els seus dubtes sobre les perioditzacions de la història europea, i proposa que potser a vegades seria més important fer ús de períodes que estiguin delimitats per esdeveniments relacionats amb la demografia o les pràctiques sexuals, que no pas suposats grans esdeveniments polítics: *Important landmarks might be the decline in female infantie in the eleventh century, hypothesized by Le Roy Ladurie and Emily Coleman; or the Gregorian war against clergy in the eleventh and twelfth centuries; or the elimination of a celibate clergy in parts of Europe in the sixteenth century and the simultaneous stiffening everywhere of laws against homosexuality and prostitution.* (Davis, 1975, 93).

Així doncs, tan sols dos anys després la historiadora i feminista Joan Kelly des d'una òptica d'anàlisi de gènere i d'història de les dones, va fer una important i influent aportació tot revisant la qüestió femenina al Renaixement, i l'afirmació categòrica de Burckhardt. Amb l'article *Did Women Have a Renaissance?*, publicat l'any 1977, l'autora nord-americana va aportar una visió molt diferent de la burckhardtiana sobre les dones al Renaixement, alhora que va encetar el debat sobre la qüestió que encara dura avui.



En ell defensa que les dones privilegiades del segle XV, per tant al Renaixement, no van experimentar un canvi que els aportés més llibertat de la que havien gaudit en l'època immediatament anterior. Ans al contrari, argumenta que aquestes dones no van ser protagonistes de cap Renaixement, si més no aleshores, i que en canvi sí que van sofrir una reducció d'autonomia tant en l'àmbit polític com cultural.

Per tal d'analitzar els canvis que el paper de la dona va patir en el transcurs del pas d'una societat feudal a una de moderna a Itàlia, l'autora se centra en l'anàlisi de l'amor i el rol dels sexes, ja que defensa que és en la relació amorosa on la relació patriarcal es fa més evident. La tesi de Kelly argumenta a través de l'anàlisi de l'amor cortès, propi de la literatura trobadoresca – on hi havia un nombre destacat d'autores femenines –, que dins la societat feudal i cristiana abans dels segles XIII i XIV les dones gaudien de molta més llibertat sexual i poder polític, i que les relacions i interaccions amb els homes s'articulaven a través de mutualitat.

*At their courts as in their literature, it would seem that feudal women consciously exerted pressure in shaping the courtly love ideal and making it prevail. But they could do so only because they had actual power to exert.(...). Courtly love, which flourished outside the institution of patriarchal marriage, owed its possibility as well as its model to the dominant political institution of feudal Europe that permitted actual vassal homage to be paid to women (Kelly, 1977, 7).*

En canvi al Renaixement l'ideal de dona renaixentista s'articula sobre els eixos de la castedat i la maternitat. Per una banda, les protagonistes femenines representades tant a l'obra de Dante com de Petrarca és el d'una dona sense veu ni experiència pròpia, que sovint no és ni viva. D'altra banda, pel que fa al món urbà, el creixent sistema de rols burgès, i la separació cada vegada més pronunciada entre esfera pública i privada, col·locava els homes fora de casa i les dones dins, *i requiring social virtues from him and chastity and motherhood from her (Kelly, 1977, 12).*

En el cas de les dones nobles, i a través de la visió de Castiglione de la dona cortesana, Kelly atribueix també aquesta pèrdua d'autonomia a la pèrdua de poder que l'aristocràcia va experimentar amb l'adveniment de les estructures d'estat modernes. *The nobleman suffered this relation in the public domain only whereas the lady, denied access to a freely chosen mutually satisfying love relation, suffered it in the personal domain as well (Kelly, 1977, 17).*

En definitiva, Joan Kelly conclou que els canvis que es varen produir a Itàlia a l'època que tradicionalment anomenem Renaixement no van suposar una millora qualitativa de la vida de les dones dins la societat del moment. I més concretament, afirma que amb el naixement i la posterior creixent divisió entre l'esfera pública i la privada, les dones nobles varen ser allunyades de les esferes on es gestionaven qüestions econòmiques, polítiques i culturals, per a ser convertides així en un objecte estètic i dependent.

Tant el text com la pregunta de Joan Kelly van suposar un abans i un després pel que fa a la historiografia de les dones al Renaixement, i des d'aleshores sigui revisada o reafirmada és citada, i ha servit com a punt de partida de moltes investigacions històriques que han aportat llum a la qüestió. La importància de la petjada de l'article de Kelly, tal com diu Theresa Coletti a seu l'article "*Did Women Have a Renaissance?*" *A Medievalist Reads Joan Kelly and Aemilia Lanyer*, també rau en el fet que el mètode d'anàlisi i els criteris que va idear Kelly per a estudiar la qüestió han servit de motlle per a molta de la recerca que posteriorment s'ha fet sobre la situació de les dones de l'època.

Un dels aspectes més fàcilment criticables de l'article de Kelly és que, sense seguir la idea anteriorment mencionada de Davis sobre les perioditzacions, no fa servir la seva teoria per a qüestionar el marc cronològic del Renaixement. Al contrari, el reafirma, ja que l'usa per a capgirar el paradigma burckhardtia de progrés i d'igualtat de gènere del moment però sense qüestionar que aquest fet pugui tenir un impacte sobre com es defineixen els límits entre els espais temporals.

Una manera d'allunyar-se de les limitacions que comporten les anàlisis fetes a partir de dates rígides és fixar-se en la història de les mentalitats, i d'aquesta manera poder observar com es despleguen els processos de llarga durada al llarg de la història. Per tant, per a estudiar la situació de les dones als segles XV i XVI, una possible manera de fer-ho és parant atenció a la cultura i pensament del moment.

En aquesta línia va el text de la medievalista i feminista María- Milagros Rivera Garretas *El impacto del humanismo en la cultura femenina bajomedieval*. En ell fa un repàs a tres maneres diferents d'entendre la relació entre sexes dins la història presents a l'Europa de l'Humanisme,

ahora que afirma que aquesta coexistència reflecteix l'actitud existencial inquieta tant d'homes com de dones pròpia d'un moment de canvis estructurals profunds. Aquestes tres maneres d'entendre la relació entre els sexes i la seva manera d'estar al món són per una banda el que la filòsofa Prudence Allen va anomenar la *complementarietat dels sexes*, d'altra banda la visió aristotèlica de la *polaritat dels sexes*, i la teoria de la *unitat dels sexes*.

La complementarietat dels sexes es basa a concebre la humanitat com a dual i no jeràrquica, de valors completoris, i el moment de més arrelament i acceptació d'aquesta visió es correspon amb els segles XII i XIII, tots dos segles caracteritzats per l'expansió de moviments de llibertat femenina. Però a mitjans del segle XIII, Rivera assenyala l'increment de la difusió de les idees aristotèliques sobre els sexes a través de les universitats europees, que es caracteritzen per la defensa de la idea misògina que homes i dones som diferents, i que concretament els homes són superiors. Per últim, la idea de la unitat dels sexes es va establir arran de l'Humanisme, la qual sosté que homes i dones som iguals, no deixant lloc per a la diferència.

Com que molt en part avui se segueix considerant el Renaixement com a l'inici de la nostra era actual, sovint encara es continua percebent i transmetent com a una època de progrés, i aquesta idea d'igualtat de la unitat dels sexes encara és una noció relativament popular. Tot i això, afortunadament, les aportacions que s'han fet des dels articles de Kelly i Davis en el camp de la història de les dones de la baixa edat mitjana i primera edat moderna – a favor o parcialment en contra de la tesi de Kelly – procuren en general deslliurar-se del miratge de la idea de progrés i d'haver de mesurar la dona en funció de l'home.

Per tal de poder fer això i així dur a terme estudis històrics cada vegada més deslligats d'antigues nocions historiogràfiques de les quals actualment la seva revisió està plenament acceptada cal també, com diu la Natalie Zemon Davis, que repensem què entenem per poder, estructura social, propietat, els símbols i, com ja s'ha dit molt, la periodització.

## 2. CONTEXT

### 2.1 Dones nobles i poder a l'Europa Renaixentista

Com varen afectar els canvis que es varen produir a l'època del Renaixement a les dones és una qüestió de present debat, com també ho ha estat el fet de si les perioditzacions rígides limiten en l'aprofundiment d'aquests processos, però en tot cas el que sembla inqüestionable és que durant l'època de finals de la baixa edat mitjana i alta edat moderna es varen produir una sèrie de canvis profunds que varen sacsejar i transformar aspectes essencials de la societat feudal per acabar transformant-la en una de capitalista.

Un dels aspectes més essencials i defintoris d'una societat és l'articulació dels rols polítics dels seus membres. En un món feudal en transformació cap a una estructura d'estat capitalista quin rol i quins espais polítics varen ocupar les dones de l'alta noblesa i l'aristocràcia?

Un dels primers problemes que es troben en analitzar aquesta qüestió és sovint la impermeabilitat de la història política tradicional, que s'ha limitat a estudiar les sobiranes, i les dones de la noblesa laica i religiosa que tenien alguna mena d'accés i/o lligam amb les institucions polítiques formals. Com que les dones no tenien un accés regulat a les institucions representatives la gran majoria d'estudis sobre la qüestió s'han centrat en el relat de l'experiència masculina (Weisner, 1993, 239). Però actualment la noció de poder ja no es limita tant a l'exercici estricte del poder polític, sinó que qualsevol relació de poder d'una societat és un potencial objecte d'anàlisi.

En el cas concret de les dones cal tenir present la diferència entre poder i autoritat, entenent el primer com la capacitat d'intervenir directament en esdeveniments polítics, i el segon com el poder legalment reconegut (Weisner, 1993, 240). Les dones de l'alta noblesa dels segles XV i XVI tenien poder de múltiples formes i influència per exercir-lo per múltiples canals, ja fos a través d'aliances matrimonials, de relacions personals, de l'accés al patrimoni familiar que poguessin tenir (a través del dot, o la viudetat), o del mecenatge cultural, entre altres coses.

Dos clars escenaris de poder polític tradicional serien la guerra i els càrrecs institucionals, i les dones nobles encara que sí que gaudissin de poder, no tenien autoritat per a participar ni a l'un ni

l'altre. Això no vol dir pas que mai cap dona no participés en el camp de batalla, les dones no pertanyents a la noblesa hi participaven desplaçant-se amb els exèrcits i treballant com a cuineres, serventes, i prostitutes. Com també hi participaren en la lluita cos a cos o dirigint exèrcits, però en aquest cas sempre disfressades d'homes (Davis, 1992, 212).

Però respecte a l'accés als càrrecs públics, excepte les posicions de reina o princesa, no hi havia dones designades a ocupar llocs d'autoritat oficials dins les naixents estructures d'estat. Malgrat això moltes de les dones de l'alta noblesa vivien a la cort, es relacionaven amb aquests entorns i tenien poder més que suficient per a influir en decisions polítiques com per exemple les designacions mateixes d'algun d'aquests càrrecs oficials, als que elles no tenien autoritat per accedir-hi.

Tenint això en present, Natalie Zemon Davis troba una interessant diferenciació entre els estats polítics organitzats com repúbliques, com Florència, i aquells que eren regnes, com França i Espanya. Argumenta que allà on hi havia corts hi havia espais reservats per a les dones, ja que la família reial, que havia de mostrar-se en el seu màxim esplendor, era formada tant per homes com per dones. *Si bien es cierto que las mujeres nunca se sentaban como consejeras en el consejo privado de un soberano, también lo es que formaban parte de la conversación – política y personal – que llenaba las salas, las cámaras, las alcobas del palacio real* (Davis, 1992, 214).

Per tant, les dones de l'alta noblesa del moment no ocupaven directament càrrecs públics lligats a la construcció de l'estat modern, però és indubtable que la seva agència era prou forta per a tenir un impacte sobre els esdeveniments polítics del país o la regió, amb els quals en aquesta època de canvis i tensions s'anava construint i teixint una nova societat amb noves formes relacionals.

Així i tot, els canvis en les antigues estructures de poder feudals, el consegüent increment del poder reial i de la monarquia en detriment de la noblesa, i la creixent influència dels grups que esdevindrien la burgesia també van tenir efectes sobre la relació de les dones i el poder. La coexistència de dos tipus de producció diferents va ocasionar, tal com s'ha mencionat abans un gran clima de confusió i confrontació, fruit dels diferents tipus de relacions socials existents.

Amb la creixent centralització del poder polític en mans de la monarquia, una d'aquestes lluites va ser la que varen mantenir la noblesa i l'acabada de néixer burgesia, per l'accés a les quotes de poder disponibles, encara que ho fessin en sistemes productius diferents. Mar Martínez-Góngora exposa a la introducció del seu llibre *Discursos sobre la mujer en el Humanismo renacentista español* que l'arrel de la misògina humanista està en la tensió ocasionada per aquesta lluita pel poder. Afirmar que el conflicte que va suposar per la burgesia – grup social al qual pertanyien els humanistes – enfrontar-se a estructures de poder feudals va ocasionar la crisi d'identitat masculina que comportarà la necessitat de domini i control polític sobre les dones. *Amenazados por las estructuras de poder, se ven obligados a compensar su escasa posibilidad para el control político absoluto mediante el dominio en la esfera doméstica de sus subordinadas, las mujeres* (Martínez-Góngora, 1999, 8).

Així és també com neix la consciència del «jo» renaixentista que veu i viu l'altre com una amenaça, i per tant, per tal de sobreviure cal controlar-lo i desposseir-lo de poder, fet que provocarà la necessitat de regular les relacions entre els sexes. Aquesta és possiblement també l'arrel de la raó per la qual triomfa i s'estén la concepció aristotèlica dels sexes, que concep la diferència com a negativa en lloc de complementària.

Alhora, la pèrdua de poder i de control que va experimentar la noblesa també va ocasionar canvis que afectaren el poder de les dones, i incrementaren la necessitat de control sobre elles. Kelly, a través de la seva anàlisi de la concepció de l'amor i la sexualitat, i de la relació entre sexes, subratlla que la dependència que va començar a experimentar la classe nobiliària va provocar una cerca de control *that could give to a dependent nobility a sense of self-sufficiency, of inner power and control, which they had lost in a real economic and political sense* (Kelly, 1977, 14) tal com demostren els nous ideals de rols i relacions descrits a obres com *El Cortesà* de Baldasare Castiglione.

Així, a inicis del segle XV es produeix una gran emergència d'obres que adrecen la qüestió de la diferència sexual i pretenen regular la condició femenina, com també tractats debatent la qüestió de la sobirania i el poder femení. *Whether they acted as consorts, regents, or regnants, women's political roles were deliberated not only in didactic treatises, but in pamphlets, popular poetry and drama* (Cruz i Suzuki, 2009, 3).

Des de Boccaccio, passant per Christine de Pizan, a Castiglione o Juan Luis Vives, als segles XV i XVI arreu d'Europa existia una inquietud que aquests autors demostren amb la necessitat que sentien d'abordar la qüestió femenina, a través d'obres que donessin eines i models per a regular-ne l'existència. Això era especialment cert pel que fa al rol de les dones nobles i aristòcrates, arran de la crisi i els conflictes mencionats a dalt, a les que se les comença a valorar amb paràmetres tradicionalment masculins: *accepted but evolving understandings of gender and politics spurred debates about women's ability to exercise the virile qualities necessary for good government such as virtue, valor and intelligence* (Cruz i Suzuki, 2009, 2).

Una mica abans, l'any 1374, com a contestació a les obres de *De Casibus Virorum Illustrium* i *De viris illustribus* de Boccaccio i Petrarca respectivament, es va publicar l'obra *De mulieribus claris* escrita també pel primer. En ella l'autor recull la vida de cent sis personatges històrics femenins, tant mitològics com reals, amb la intenció, tal com explica al prefaci, que les dones amb poder llegeixin el llibre i els serveixi de model perquè puguin discernir entre el bé i el mal. Per això l'autor fa una diferenciació clara entre les dones que considera virtuoses i les pecadores, tot i que també critica certs aspectes de dones sobiranes que inclou al sac de les «bones».

Aquest intent de modelar i ensinistrar com han de ser i com s'han de comportar les dones per al bon funcionament de la societat, sense arribar a posar en dubte les mateixes nocions de bé i mal és una clara mostra del desig ensinistrador que en cap moment no qüestiona el marc en què es desenvolupen les relacions entre ambos sexes. Alhora que en designar i classificar certes dones com a excepcionals torna a deixar poc espai a la diferència i designa «l'altre» com a contrari i dolent, en lloc de com a potencialment complementari.

Tot i el desig adoctrinador de Boccaccio, aquesta obra va ser en part culpable que Cristina de Pizan escrivís *La ciutat de les dames* a principis del segle XV<sup>2</sup>. Pizan, d'origen italià, va viure a París, va ser una influent pensadora i escriptora que sobretot va adreçar qüestions polítiques amb un filtre sexual, alhora que va escriure diversos tractats per als fills i filles de la casa de Borgonya (Rivera, 2000, 47). Al llibre, recrea una ciutat imaginària on només viuen dones, alhora que fa un repàs de

---

<sup>2</sup> Wikipedia contributors, 'The Book of the City of Ladies', *Wikipedia, The Free Encyclopedia*, 30 maig 2018, 09:41 UTC, <[https://en.wikipedia.org/w/index.php?title=The\\_Book\\_of\\_the\\_City\\_of\\_Ladies&oldid=843618820](https://en.wikipedia.org/w/index.php?title=The_Book_of_the_City_of_Ladies&oldid=843618820)> [consulta: 8 juliol 2018]

moltes dones importants de la història, fent-los un lloc a la ciutat, on cadascuna d'elles és concebuda com a un membre valuós (Cruz i Suzuki, 2009, 3). Tanmateix, la seva obra també promou el rol de les dones a la vida política, creant un model de mediadora i regent conciliador però intel·ligent (Cruz i Suzuki, 2009, 14).

Malgrat les idees a favor o en contra de la capacitat d'exercir poder de les dones, la majoria dels humanistes es mostraven a favor de l'educació de les dones nobles, i les futures monarques. Però aquesta defensa de l'educació de la dona amagava el, ja mencionat anteriorment, desig que tenien aquests autors de fer-se un lloc i de fer-se indispensables en el nou ordre social. Així, en aquest moment de transició on s'estaven formant i consolidant les noves i futures institucions de l'estat modern, els humanistes es van erigir a si mateixos com a estendards de la moral de la comunitat, com a la veu de la veritat que sabia quin era el camí a seguir per al bon funcionament de la societat.

D'aquesta manera, aconseguïen suplir aquesta necessitat i trobar la seva pròpia quota de poder dirigint els seus missatges als estrats més elevats de la societat, que era on podien trobar patronatge que els emparés (Martínez-Góngora, 1999, 26). Ja que tant nobles, com burgesos, necessitaven que els guiessin en aquest moment de pèrdua de poder i confusió. *Así, hacen ver a los nobles y miembros de la alta burguesía la necesidad de negociar la fama y el honor con ellos, los más indicados para crearla y difundirla* (Martínez-Góngora, 1999, 26).

La qüestió educativa va ser un dels altres aspectes i canals de control amb què els autors humanistes van aconseguir fer-se indispensables. En efecte, varen dedicar moltes de les seves obres i tractats a pensar l'educació dels membres de la societat, sobretot de les dones. *El grupo de las mujeres se va a convertir en punto de mira de estos hombres deseosos de demostrar sus habilidades para la formación de la conducta e identidad del «Otro»* (Martínez-Góngora, 1999, 16).

Baldasare Castiglione, autor de *El Cortesà* (1528), i Juan Luis Vives (1523), autor de *La Instrucción de la Mujer Cristiana* són dos dels més grans exemples d'autors que imposen aquesta voluntat educadora. No obstant això, la finalitat d'aquesta educació n'era una de molt concreta i dirigida sobretot a definir com havia de ser la conducta de les dones de les capes més altes de la societat. En el cas de Castiglione el model de dona que s'intenta crear a través de l'educació és el de dona



que no destaquí, que sigui submissa i obedient respecte l'home, i alhora sigui un bon objecte de decoració de la vida social (García, 2008, 145).

El llibre de Vives és un tractat escrit per a la reina Catalina d'Anglaterra i l'educació de la seva filla, Maria Tudor. És una obra llarga i complexa on l'autor exposa algunes visions que avui es podrien considerar feministes, i d'altres en canvi misògines. Per exemple, defensa un model de dona obedient, submissa a l'home, modesta i humil. Però per altra banda, dedica els dos primers capítols a què haurien d'estudiar i llegir les dones joves. Tot i això en general la seva insistència se centra en *poner en práctica una vida ética y piadosa, más que en la adquisición de conocimiento* (García, 2008, 151).

En canvi, quan Cristina de Pizan adreça la qüestió de l'educació femenina, malgrat fer-ho més de cent anys abans, ho fa des d'una òptica completament diferent. Pizan, a través de l'obra mencionada a dalt, reformula i participa en el que es coneixerà com a la *Querelle des femmes*, el moviment intel·lectual en forma de debat literari en defensa de la capacitat intel·lectual de les dones, el seu l'accés a la universitat, entre d'altres molts aspectes. Amb la mateixa producció de la seva obra defensa la necessitat de les dones a educar-se les unes a les altres, a través de la paraula. Tal com diu Maria-Milagros Rivera al text *La historia de las mujeres en la conciencia feminista en Europa: En La Cité des Dames, Christine de Pizan resume su proceso de autorización diciendo con la lucidez de quien toma conciencia de haber vivido intelectualmente colonizada: «Así pues yo me fiaba más del juicio del otro de lo que sabía y sentía en mi ser de mujer»*.

Així doncs, a l'Europa en transició dels segles XV i XVI s'assisteix a una creixent preocupació pel rol de la dona, l'espai que ocupa i el poder que té. Malgrat que les dones de les capes més poderoses de la societat no tenien autoritat formal a les noves estructures de l'esfera pública sí que tenien poder, i als països amb monarquies el seu rol i la seva presència era indispensable per a la imatge d'unitat de la família reial. Així i tot sembla que hi ha prou evidències perquè es cregui que les noves estructures socials, polítiques, econòmiques i culturals eren cada vegada més masculinitzades, deixant menys lloc per a les dones i relegant-les a l'espai «privat», també en dimensió creixent i essent més separat d'allò s'entén com a públic. *Women were «domesticated», told that their proper role was household and family and that public life was for men* (Weisner,

1993, 241), tal com es demostra a través dels discursos articulats per humanistes que pretenen regular el comportament de la dona i modelar el seu paper dins la societat.

Però, malgrat la rigidesa del nou món en construcció provocada en part per la crisi de masculinitat i la necessitat de control descrita per Martínez-Góngora, com varen actuar i reaccionar les dones nobles amb poder i agència davant aquests nous models que s'imposaven? Quin va ser l'efecte real de l'aplicació del projecte capitalista i misogin sobre les seves vides, durant la primera meitat del segle XV?

## 2.2 El context català

La realitat de la Catalunya de finals de la baixa edat mitjana, i del Renaixement, també va ser convulsa i plena de canvis estructurals. L'entrada de la casa Trastàmara, i la posterior unió dels Reis Catòlics, va suposar la fi d'un eix vertebrador important que era el pactisme, malgrat que les institucions del país es van mantenir fins al 1714. Catalunya va perdre independència econòmica i política en favor de Castella, i va patir dues guerres internes: la Guerra civil (1462-1472) i la segona revolta remença (1485-1486).

Quina era la situació i l'espai que ocupaven les dones de l'alta noblesa en aquest món en transició?

Per començar, els Usatges de Barcelona, amb el que es basava el dret comú a Catalunya, establien que la dona no es tenia en compte jurídicament per ella mateixa, *sinó per a qui era el seu pare, el seu marit o el seu germà* (Vinyoles, 2005, 157).

Per tant, tant en el món feudal, com en el creixent món urbà, la família nuclear era la unitat social i econòmica bàsica, que s'articulava a través del matrimoni d'un home i una dona. De manera que aquesta unió era essencial. Es tractava principalment d'un acord econòmic, i a vegades també polític, que s'articulava a través del dot femení i els capítols matrimonials.

Els dots variaven molt de quantitat segons l'estament al qual pertanyia la persona, i les capitulacions eren contractes lliures molt flexibles (Vinyoles, 2005, 166), on segons els interessos i els patrimonis de la família es podia signar un acord o un altre.

Com apunta Vinyoles, en aquest moment el missatge de l'església hi tenia més importància, i es primava que la finalitat de la unió fos procrear, mentre que a l'alta edat mitjana es parlava d'amor, bellesa i consentiment. Alhora que les capitulacions també mostren com alguns matrimonis eren veritables transaccions econòmiques.

En aquest context, les dones no tenien llibertat per a escollir amb qui es casaven, sinó que legalment eren els interessos de la família i la decisió d'aquesta els que s'imposaven a l'hora d'escollir marit. A més, les noies eren casades molt joves, alhora que eren educades per a no contradir les decisions paternes. Val a dir que el marit, que es casava a una edat major que la dona, sí que gaudia legalment de llibertat per a acceptar o no una unió, malgrat que segurament també era una decisió consensuada amb la seva família.

Per tant, el matrimoni d'inicis del renaixement a Catalunya no es basava en una unió romàntica, sinó que era més aviat un contracte signat per un conjunt d'interessos, que encaixaven dins un ordre d'unes estructures socials i judicials, *sobre el qual es basa l'estabilitat del poder i les fortunes* (Vinyoles, 2005, 169).

Pel que fa a la situació de les vídues, en morir el marit legalment només rebien el dot, i malgrat que a vegades es deixaven altres concessions en testament, no tenien cap altre dret sobre el patrimoni del marit. A la ciutat no s'acostumava a deixar a la vídua com a usufructuària dels béns mentre l'hereu fos encara menor, però al món rural català sí que era costum deixar-la com a usufructuària.

A diferència d'en l'economia feudal on sí que podien regir i tenir jurisdicció sobre un territori, les dones van ser vetades de totes les institucions polítiques urbanes: no tenien dret a ocupar cap càrrec públic, ni tenien accés als estudis reglats. Tot i això van mantenir els drets sobre la propietat, per tant, les dones de l'alta noblesa que a través d'herències i unions matrimonials hi podien tenir accés, varen poder tenir un paper socialment actiu a l'alta societat (Pérez-Toribio, 2011, 74) (Kamen, 1993, 385).

Per tant, també a Catalunya la creixent economia capitalista sembla que pretenia relegar el paper de la dona bàsicament a tenir cura dels fills, allunyada de les estructures polítiques modernes. Aquesta tendència, que confirma aquestes noves estructures d'estat com a patriarcals, fins i tot va arribar a les més altes esferes de poder de la monarquia.

Com s'ha mencionat a l'apartat 2.1, les dones de la família reial sí que tenien accés als llocs de reina i princesa, i segons Natalie Zemon Davis, allà on hi havia corts hi havia espais reservats per a les dones. Així i tot, a Castella, Ferran el Catòlic, Felip I de Castella, i Carles I van dur a terme una maniobra premeditada per tal de desposseir a Joana I de Castella del poder que li pertanyia.

Tal com explica Maria-Milagros Rivera al seu llibre *La reina Juana I de España, mal llamada la Loca: Destruir la Casa de la reina fue el medio que utilizaron Felipe el Hermoso, Fernando el Católico y Carlos I para imponer un patriarcado más duro suprimiendo en la cúspide de la sociedad todo lo femenino libre que pudieron* (Rivera, 2017, 51).

Per tal de mesurar quin fou l'impacte real que aquestes tendències varen tenir sobre el dia a dia i els espais que habitaven les dones de l'alta noblesa tant a Catalunya, com a la cort de Carles I, durant la primera meitat del s.XVI, la correspondència d'Hipòlita Rois de Liori i la seva filla Estefania de Requesens és una eina, amb pocs filtres, molt útil.

### **3. EXEMPLE DE CAS A TRAVÉS DE LA FAMÍLIA REQUESENS**

La família Requesens és un dels més importants i influents llinatges nobiliaris de la baixa edat mitjana a Catalunya, sobretot a partir de l'any 1458 quan fincats a Tarragona varen obtenir el grau de nobles (Ahumada, 2003, 11). Van donar suport a la política de la casa Trastàmara i molts dels membres masculins de la família van ocupar càrrecs importants a les institucions tant catalanes com castelleses. Una part de la família, la Margarit, també va gaudir de posicions importants dins l'església.

Galceran de Requesens i de Santacoloma (? - 1465), va ser governador general de Catalunya durant el regnat d'Alfons el Magnànim, baró de Molins de Rei, i senyor de la Santa Creu d'Olorda (Ahumada, 2003, 13). Va tenir molts fills amb Isabel Joan de Soler, entre ells Lluís de Requesens i Joan de Soler (ca. 1435-1509), que fou cavaller, conseller i camarlenc del rei, governador general de Catalunya i comte de Palamós, i heretà la baronia de Molins de Rei. Gràcies a haver ocupat aquests càrrecs i *per tots aquests serveis al rei, els membres d'aquesta família s'havien fet famosos i havien estat premiats amb terres i baronies i amb la facultat per a addicionar a les seves armes les de la casa i família reials* (Ahumada, 2003, 24).

D'altra banda, Hipòlita Roís de Liori va néixer a València aproximadament l'any 1479 i morí el 1546, en el si d'una família aristocràtica assentada a València i descendent d'un llinatge noble aragonès. Amb deu anys esdevingué orfe, i als vint-i-dos es va casar amb Lluís de Requesens i Joan de Soler, que aleshores ja en tenia més de seixanta. Malgrat que a causa d'aquesta gran diferència d'edat només van viure vuit anys junts tingueren dos fills: Gaspar, que morí de petit, i Estefania de Requesens (1504-1549). Així l'única filla legítima va esdevenir hereva única, però al tenir només cinc anys va ser la seva mare qui es convertí en usufructuària de les importants propietats.

D'aquesta manera, amb trenta anys, Hipòlita, que no es va tornar a casa mai, esdevingué una de les dones més influents de Catalunya amb el control de la baronia i palau de Castellví de Rosanes; la baronia i palau de Martorell; les parròquies de Sant Esteve de Ses Rovires, Abrera, Sant Andreu de la Barca, i Sant Vicenç de Castellbisbal, la baronia de Molins de Rei, i el Palau Menor de Barcelona (Pérez-Toribio, 2011, 60).

Des d'aleshores, Hipòlita va desenvolupar eficaçment les activitats relacionades amb administrar, mantenir i incrementar el patrimoni familiar (Ahumada, 2003, 29). Estefania va viure amb la seva mare fins a l'any 1526, quan va contraure matrimoni amb Juan de Zúñiga y Avellaneda (1488-1546), fill del Comte de Miranda, i camarlenc del rei Carles V. Va ser precisament arran d'una estada del rei al Palau dels Requesens de Molins de Rei, el febrer de 1519, quan Estefania i Juan de Zúñiga es varen conèixer (Ahumada, 2004, 8).

Els primers anys del seu matrimoni van viure a Catalunya, a Molins de Rei, però l'any 1534 es van traslladar a viure a la cort, a Madrid, ja que Zúñiga va ser nomenat preceptor del Príncep Felip. La

parella va tenir onze fills dels quals només en varen sobreviure quatre. Entre ells destaca Lluís de Requesens (1528-1576), qui va desenvolupar una important carrera política a la cort com a ambaixador de Roma des de l'any 1561; conseller de Joan d'Àustria a partir de 1568, amb qui va participar en la batalla de Lepant; i governador de Milà i dels Països Baixos (Ahumada, 2003, 61).

És precisament gràcies a la voluntat i l'interès de Lluís de Requesens i Zúñiga que es va conservar el fons documental de la família, amb el qual ha estat possible reunir aquesta informació i reconstruir així part de la vida d'aquestes dues dones. Tal era el seu desig que va arribar a pledejar per tal obtenir-lo, i fins i tot al seu testament en fa especial menció per tal que tots aquells qui l'heretin el conservin per si alguna vegada es pot, o podia, arribar a necessitar (Ahumada, 2004, 24).

### **3.1 L'epistolari i el seu valor**

La conservació de gran part de la correspondència que Estefania i Hipòlita varen redactar i rebre en vida representa una font molt valuosa per acostar-se a l'estudi de les dones de l'aristocràcia del segle XVI a Catalunya. Les cartes originals es conserven a l'Arxiu de Palau – fons documental pertanyent a l'arxiu privat de la família Requesens – que actualment es troba al Centre Borja de Sant Cugat del Vallès (Ahumada, 2003, 9). L'epistolari d'Hipòlita el conformen vuitanta-nou cartes escrites per ella mateixa, i set-centes vuitanta-quatre de rebudes; pel que fa al d'Estefania consta de cent trenta-set escrites per ella i cent de rebudes.

El 1941 es va fer una primera i parcial publicació de les cartes d'Estefania, i posteriorment, entre mitjans dels anys vuitanta i finals dels noranta – arran d'una tesina i una tesi d'Eulàlia Ahumada – se'n varen publicar més.

La major part de la informació d'aquest article s'ha fet a partir de la bibliografia i de les més de cent cartes que Estefania escrigué a la seva mare Hipòlita des de finals del 1533 fins a l'estiu del 1540, editades i publicades a l'epistolari d'Hipòlita Rois de Liori i d'Estefania de Requesens editat el 2003 per Ahumada Batlle a través de la Universitat de València. Mare i filla van haver de mantenir el contacte via carta i correu durant aquest temps a causa de la separació provocada per la

marxa d'Estefania a la cort, i alhora perquè l'administració dels negocis i un litigi mantenien a Hipòlita entre Barcelona i València.

Cal destacar que es tracta d'una font primària, provinent d'un arxiu privat, el valor del qual rau en tres aspectes fonamentals, que alhora encaixen amb l'objecte d'anàlisi del treball: és una font privada, familiar i femenina (Ahumada, 2003, 7). La qüestió privada ve marcada pel fet que Estefania i Hipòlita escrigueren les cartes sense cap intenció més que informar únicament al receptor de la carta d'allò que posen per escrit – malgrat que Zúñiga segurament en llegia algunes –, no hi havia cap finalitat que allò fos llegit per ningú més, ni, òbviament, que fos mai publicat. Per altra banda, en ser correspondència entre una filla i una mare l'esfera familiar hi és molt present, és una mostra de com una dona encarava i duia a terme la seva vida quotidiana, com es manegava en aquesta esfera, on acostumem a situar les dones, que denominem domèstica. Per últim, convé recalcar que es tracta d'un diàleg intern entre mare i filla, una font a manera de foradet ens permet observar una conversa íntima materna-filial en aquesta Catalunya i aquesta cort canviant de finals de la baixa edat mitjana.

Per tant, l'epistolari és una font molt valuosa a l'hora de mostrar el pas d'una societat feudal a una de cortesana, que també ajuda a definir quina era la realitat d'aquesta vida quotidiana i esfera «domèstica». Per altra banda, permet també entreveure de quina agència gaudien en l'entorn en el qual es movien, les relacions de poder que el configuraven, i quina consciència tenien de si mateixes.

### **3.2 Política matrimonial**

La política matrimonial era un peça clau a l'hora d'establir llaços que definirien el futur d'un llinatge. Malgrat que en el moment en què es va casar Estefania de Requesens el matrimoni encara no estava del tot regulat per l'església (Kamen, 1993, 370), la dona que es casava – o més aviat caldria dir que era casada – no tenia llibertat per a decidir amb qui volia contraure aquesta unió, sinó que era la persona amb més poder dins la família qui ho decidia. Per tant, fixar-se en quin és el membre de la família que pren aquesta decisió sembla un bon criteri per a veure qui gaudia d'aquesta autoritat.

Com s'ha comentat anteriorment, Estefania de Requesens era l'única hereva del patrimoni del seu pare, Lluís de Requesens i Joan de Soler, però era la seva mare qui n'era usufructuària. Al testament d'aquest, a part de deixar-li-ho tot a la seva filla també explicitava que volia que Estefania es casés amb un parent proper, Berenguer de Requesens, per tal que no es perdés el cognom de la família (Pérez-Toribio, 2011, 66). Però no fou així.

El febrer de 1519, el rei Carles I, de camí cap a Barcelona i acompanyat entre d'altres pel seu camarlenc Juan de Zúñiga y Avellaneda, va allotjar-se uns dies al palau dels Requesens de Molins de Rei. Arran d'aquesta visita Zúñiga i Estefania es varen conèixer, i set anys més tard per la voluntat d'ell i d'Hipòlita es casaven. Això va ser possible gràcies a la llicència que el rei Carles va atorgar al seu camarlenc. Així l'u de juliol se signaren les capitulacions en què Hipòlita donava a la seva filla tots els seus béns però reservant-se l'usdefruit i 100 ducats. Zúñiga va donar cinc mil lliures, donant-ne quinze mil més a Hipòlita a causa que aquesta tenia patrimoni a Catalunya (Ahumada, 2003, 27).

Però per a poder celebrar la unió va caldre també una dispensa papal, ja que el matrimoni amb Zúñiga contradeia la voluntat escrita del pare d'Estefania. Ella va ser dispensada i a canvi Zúñiga va ser obligat a mantenir el cognom matern en primer lloc al nom del primogènit, a la vegada que els seus descendents haurien de comprometre's a fer el mateix (Ahumada, 2004, 31).

La voluntat d'Hipòlita a banda de contradir el testament del seu difunt marit, també va fer que la seva filla es casés amb algú que tenia un rang nobiliari considerablement inferior, però això no li importava perquè la unió li assegurava línia directa amb el rei. Era una dona ambiciosa que volia mantenir i incrementar el seu patrimoni, i en aquell moment aquest moviment d'acostament a la cort castellana era una bona via per a una família noble catalana. De fet, era una tendència generalitzada de la noblesa catalana a abandonar el país per a situar-se a llocs de poder a prop de la cort castellana (Ahumada, 2004, 31), i aquest tipus d'unio matrimonial institucionalitzada és un exemple del model que després triomfarà.

Tot i això, de no ser pel poder que ja tenia prèviament Hipòlita, aquesta unió possiblement no s'hagués produït per falta del permís papal.



Un altre exemple, que també és mostra d'aquesta política matrimonial decidida per dones, és el matrimoni de la filla d'Estefania, Hipòlita de Zúñiga i Requesens. Quan va morir Estefania tant la seva mare, com la seva tieta, com el seu marit ja eren morts, per això abans de morir ella va deixar la seva filla en mans de la seva amiga Mencía de Mendoza, la poderosa i coneguda Marquesa de Cenete. Com que Mencía en aquell moment ja era gran i tenia la salut delicada va buscar un marit adequat per la jove Hipòlita, que es va casar amb Pere de Centelles, Comte d'Oliva, l'any 1533 (Pérez-Toribio, 2011, 75) i li deixà en herència el marquesat de Cenete (Ahumada, 2003, 21).

Per tant, altra vegada, és la combinació de la decisió de dues dones que escullen quina serà la política matrimonial a seguir per a decidir el futur d'Hipòlita de Zúñiga i Requesens. Per una banda, la seva mare que decideix quin tutor li assigna, i al seu torn la tutora escull el marit que considera adequat. Malgrat que la importància del casament de la jove Hipòlita no sigui tan rellevant com el d'Estefania, ja que aquesta no gaudia de cap gran herència, aquesta relació de dones decidint el futur de les altres dones de la família no deixa de ser rellevant.

El matrimoni no era una unió romàntica, era un contracte institucional amb el qual garantir la pervivència del llinatge. I aquí tenim dos exemples on les dones participaven plenament en aquesta presa de decisió, cosa que demostra el poder influent i essencial que tenien dins la institució familiar.

### **3. 3 Rol polític, poder econòmic i vida quotidiana**

Pel que fa a Hipòlita, el registre de cartes que es conserven té inici l'any 1522, pel que cal tenir en compte que tenia 43 anys i ja en feia tretze que era vídua. Convé subratllar també que d'aquestes la gran majoria és correspondència que ella escrigué a Bernat Capeller – administrador dels béns d'Hipòlita a Barcelona i de les baronies – i Miquel Noia – procurador, notari i també amic de la comtessa – on per tant, sobretot, es tracta matèria de negocis. Això es pot interpretar com que casualment ha quedat molt més registre de les cartes destinades als negocis, o per contra, pensar que la causa per la que hi ha un historial molt més gran de correspondència sobre aquest tema és perquè Hipòlita destinava la major part del seu temps a aquestes activitats.

El fet que durant aquests anys la comtessa va estar separada de la seva família per a poder atendre sobretot l'afer de Riba-Roja, ens fa donar més validesa a la segona opció. També reafirma això el fet que malgrat els laments constants d'Estefania per la seva absència, sobretot quan aquesta estava a punt de parir, Hipòlita continua a València o Barcelona atenent els seus negocis. *Hipòlita spent her life as a widow traveling, occupied in successive business deals, and egaged in litigation to recuperate what she considered was part of the family's rightful inheritance* (Pérez-Toribio, 2011, 66).

En ser vídua i tenir l'usdefruit de tot el patrimoni mencionat gaudia d'un gran poder econòmic cosa que es veu reflectida en la seva ocupació constant cobrant censals, pagant deutes, fent obres als palaus que tenia, i pledejant tant amb els consellers de Barcelona per la baronia de Castellvell, com per l'afer de Riba-Roja (Ahumada, 2004, 30). Alhora també ostentava poder polític, no oficial – com s'ha explicat a l'apartat *Dones nobles i poder a l'Europa Renaixentista* – conferit inicialment pels títols nobiliaris i assegurat a través del matrimoni de la seva filla amb Zúñiga.

Abans del matrimoni d'Estefania amb Zúñiga, Hipòlita ja tenia relacions influents i era una persona amb molt poder, com demostra l'estada del rei Carles al seu palau de Molins de Rei el febrer del 1519. Però l'accés permanent a la màxima esfera de poder que li va conferir el matrimoni de la seva filla, per tal de lluitar així pels seus interessos, queda perfectament reflectit en dues cartes que la comtessa envia a la seva cunyada, Dionísia de Montpalau, des de Montsó durant el mes de juny de 1528, on se celebraven corts.

A totes dues cartes explica com van les negociacions que té entre mans, tan seves, com unes que li ha encomanat Dionísia. Per tant, la seva presència a corts té un clar objectiu polític i de negocis, és un lloc de trobada on una dona amb el seu poder pot assistir i negociar. Això queda perfectament retratat en aquesta frase que escriu a la carta del dia sis: *De mos negosis, no sé lo que-m poré fer; ja é parlat ab l'emperador una volta, à'm mostrada bona voluntat, jo u remet a les hobres.* (Ahumada, 2003, 81).

Hipòlita va fer ús constant de la seva proximitat amb el rei per tal d'obtenir privilegis, intentar desencallar plets i decantar la balança a favor seu. La lluita per obtenir la baronia de Riba-roja primer, i després un negoci relacionat amb els draps en són dues mostres inequívokes.

La baronia de Riba-roja, que havia estat comprada en les capitulacions matrimonials per la mare d'Hipòlita, Beatriu de Montcada i de Vilaragut, per herència corresponia a la neboda d'Hipòlita, Beatriu de Margarit, només si aquesta tenia descendència. En cas contrari la seva herència havia de dividir-se entre Hipòlita, i el nebot d'aquesta, Bernat de Requesens. Beatriu, al quedar orfe i per desig de la seva mare, va quedar a càrrec de les monges del monestir de Santa Caterina fins que es casés.

Segons sembla, Beatriu va decidir fer-se monja, tot i que no queda clar si va ser per coacció de les monges o per voluntat pròpia. Aleshores, segons el testament provocava que Beatriu hagués de renunciar a la baronia de Riba-roja. Però tot es va complicar encara més quan la neboda de la comtessa va decidir deixar el convent per renunciar als vots i casar-se. Molts familiars seus la recolzaven, però Hipòlita en veure perillar el seu dret sobre la baronia s'hi va oposar. Per altra banda, les monges també s'hi oposen, ja que creuen que la baronia els pertany com a dot, cosa que farà que durant un temps retinguin a Beatriu contra la seva voluntat.

La lluita pel dret sobre la baronia esdevingué un plet a tres bandes entre Hipòlita, les monges del monestir de Santa Caterina de València i Beatriu Margarit. I va obligar a la comtessa a instal·lar-se a València el 1533 i s'hi passa quatre anys.

Va ser un dels litigis més notoris del moment, on van arribar a intervenir tant la cúria romana com l'emperador. Per una banda, l'agost de 1522 Hipòlita va obtenir un breu del papa perquè no es permetés la professió de Beatriu abans dels quinze anys (Ahumada, 2004, 8). Per altra, hi ha una carta datada a 15 de juny de 1535 de Joan de Viladamor a Hipòlita, on aquest explica a la comtessa que ha tingut a les seves mans una carta de l'emperador adreçada a l'emperadriu on diu que ha manat que s'informi el duc de Calàbria de totes les pretensions i qüestions relacionades amb el cas, i que *sabuda la veritat, provehixca en tot conforme a justícia y als furs del regne de tal manera que no sia menester haver de recórrer a Sa Majestat ny a la emperatriz per ninguna de les parts sobre lo dit negoci* (Ahumada, 2003, 30).

Quan Hipòlita va morir el plet encara no havia acabat. Finalment, Beatriu va sortir del monestir i es va casar amb Gabriel Rojas, de la família dels marquesos de Dénia. Aleshores va reclamar a Estefania tant el retorn del dret sobre la baronia com les rendes produïdes per aquesta durant els anys que la va posseir. Aquest fet va suposar una pèrdua econòmica immensa per la família Requesens, que va haver de passar a dependre del favor reial.

El desgast i la frustració per la qüestió de Riba-roja, que semblava no acabar mai, va portar a Hipòlita a començar a centrar-se en un altre negoci, el dels draps. Al contingut de les cartes això hi queda molt palès, sobretot a partir del 1538, on aquesta qüestió comença a ser la principal.

Així veiem com la insistència per a mantenir i incrementar la fortuna familiar de la comtessa no es limita a qüestions de béns immobles, sinó que Hipòlita tenia un esperit realment emprenedor que la va portar a demanar que se li atorgués un privilegi per tal de poder construir un aparell mecànic relacionat amb la fabricació de draps. Aquest li va ser concedit per l'emperadriu, i el 5 de maig de 1539 es comença a utilitzar l'aparell (Ahumada, 2004, 10).

El privilegi li permetia poder construir un aparell per cardar draps – part del procés que consisteix a caragolar i estirar les fibres, prèviament netejades i pentinades, per a convertir-les en fil – que substitueix l'antiga perxa, i li concedeix el dret perquè només ella pugui construir-lo a Catalunya i València (Ahumada, 2003, 38).

L'aparell és un èxit i funciona molt bé però comporta alguns conflictes amb els paraires amb els quals hi negocia directament ella mateixa per tal de solucionar-los.

Aquesta circumstància il·lustra molt bé l'astúcia i l'habilitat negociadora de la comtessa tal com queda reflectit en aquest passatge d'una carta que li escriu a Benet Honorat – senyor de Tous i cosí germà d'Hipòlita – on explica part de la conversa que va mantenir amb els paraires, perquè ell pugui seguir el seu exemple en la negociació a València: *Ver és que, parlant dels preus, àn temptat de voler-los posar molt baxos, jo lavós diguí'ls que no volia fer preu ab ells fins veure quines despeses portaria l'art, y que jo aparellaria quatre o sis mesos a fiar, fins veure quines desperes y auria, scrvint los draps de cadascú; y que-ls prometia que-m pagarien alguna cosa menys del que*

*costava la percha y que, après, segons estarien ells contents de l'aparell, jo auria provat y contat les despeses, nos poriem concordar del preu, y así s'és fet (...).* (Ahumada, 2003, 333).

La concessió d'aquest privilegi és un exemple més del poder polític informal del qual gaudia la comtessa, que alhora li conferia encara més poder econòmic.

A través de les cartes que Estefania de Requesens li escriu a la seva mare Hipòlita podem veure que aquesta desenvolupa un gran ventall de feines relacionades totes amb el manteniment del benestar de la família, però no només relacionades amb el que avui denominaríem tasques domèstiques sinó també en relació amb la gestió econòmica i financera del patrimoni.

En primer lloc, el tema principal que apareix a totes les cartes d'Estefania és la salut, és el primer que pregunta a cada carta, el primer que explica – tant de la salut pròpia, com la dels membres més immediats de la família – i pel qual fa servir fórmules amb què demana a Déu que estiguin tots bé. Però no es limita a ser una formalitat, sinó que pregunta i explica les coses amb gran detall com quan per exemple mostra a la seva mare el desig, seu i del seu marit, de què aquesta no faci dejuni.

A això és el que se li ha anomenat pràctiques de creació i recreació de la vida (González Betlinski, 2004-2008), dimensió que a les cartes d'Estefania es veu amb molta força quan aquesta parla i descriu tant els seus embarassos, com el part i post part, com la preparació anterior quan busca una dida pels seus futurs fills. *Senyor nos agés fet la mercè que tots desijam, que despús demà aurà quinze dies que tinc tarda, y los pits me són un poc engruxats y é tengut les primés dies mal de ventre, de manera que, si la cosa va avant, tinc més senyals de Catalineta que de Perico* (Ahumada, 2003, 87).

Per altra banda, Estefania també duia a terme molta feina relacionada amb l'educació del seu fill Lluís, com es pot observar a través de la seva cerca d'un tutor adequat, cosa que fa sola però sempre comunicant-ho i buscant el consell de la seva mare. Per altra banda també es pot observar com ella mateixa compaginava amb un tutor la tasca d'educar el seu fill, com en aquesta carta on Zúñiga n'informa a Hipòlita: *Està muy sano y aprende con su madre a leer castellano, y con su maestro latin* (Ahumada, 2003, 97). Alhora que quan hi ha períodes en què el seu fill Lluís no té professor,

com just quan es traslladen a la cort, és ella mateixa qui li fa classe: *Fins así jo só son mestre y aprèn de maravella.* (Ahumada, 2003, 159).

Això no obstant, en aquesta esfera domèstica més íntima no només es limita a vetllar pel benestar físic de la seva família i la criança dels seus fills, sinó que també s'encarregava de l'elecció de les criades, dels preparatius pels viatges... I encara més, ja que Estefania, a nombroses cartes, comunica a la seva mare qüestions relacionades amb la gestió del patrimoni que principalment duu a terme Hipòlita, però ella des de la cort l'ajuda fent de medidora. En aquest aspecte destaca sobretot l'afer relacionat amb el litigi per la recuperació de la baronia de Riba-Roja, que des de la cort Estefania intenta mediar a través de l'emperador i l'emperadriu.

Per altra banda, també trobem molts passatges on escriu sobre diversos aspectes financers. En efecte, Estefania escriu a la seva mare informant-la de transaccions econòmiques, com pagaments o enviaments de diners que ha efectuat. *Les atlegacions enviý ab lo coreu que dalt dic. Dilluns nos àn de girar en taula los dinés que tinc a enviar a vostra senyoria, que may los avem pogut aver fins ara.* (Ahumada, 2003, 137).

Però una mostra encara més interessant d'això és el que se'n pot extreure d'una carta del 8 d'abril de 1534, on queda palès com Estefania i Hipòlita feien negocis amb el blat, especulaven: en compraven grans quantitats i el venien més car. *En Bolet volia mudar los pactes que tenia fet ab vostra senyoria, dient que no aviém de pendre sinó dos-centes quarteres per a casa del forment de la nostra treta y ell les que volgés fins en setanta y que, pux érem tan avant, que bastava que-n prengésem sent y que lo resto:s venés. (...) ... satisfacer-m'à molt prendre'l tot, encara que no n'ajam menester, tant d'así a les meses, perquè vendria tantost lo que no auré menester, que los dinés o són raonablement i, ací defora, val quatre sous més car que a Barcelona* (Ahumada, 2003, 109).

Però la sorpresa davant aquesta activitat econòmica duta a terme per una dona és producte d'associar aquesta feina amb quelcom no domèstic, fruit de fer una diferenciació errònia entre espai públic i privat. Estefania, n'era plenament conscient de la importància de fer aquesta feina, tant com demostra el següent passatge de la *Instrucció* que li va escriure al seu fill, que també és exemple de com l'administració del patrimoni era quelcom domèstic. (...) *Deueys gastar conforme a la*

*necesidad y no a vuestra voluntad, acordándoos siempre de los cargos y trauejos que yo tengo por acrecentar vuestra casa y ponerla en mejor estado que pudiere.* (Morel-Fatio, 1904, 202).

Com ja s'ha mencionat anteriorment, arran del seu matrimoni i el càrrec que el seu marit ocupava, Estefania va esdevenir membre de la cort de Carles I, cosa que va fer que s'hagués de desplaçar i de separar de la seva mare però que tanmateix li va donar accés a les més altes esferes de poder laic del moment. Testimoni d'això és una carta d'Estefania escrita des de Montsó el 25 de novembre del 1533 (Ahumada, 2003, 84), on s'estaven celebrant corts, per tant, malgrat que la carta no faci cap referència al debat polític que s'hi estava produint, sabem que hi va assistir.

Per altra banda, una vegada ja instal·lada a Madrid es converteix en cambrera d'Isabel de Portugal, i alhora també s'encarrega de gestionar tots els negocis que la seva mare li encomana. Destaca sobretot l'intent permanent de mediació tant amb l'emperador com amb l'emperadriu per veure si podien ajudar en favor seu en la qüestió de la baronia de Riba-Roja. L'aferrissament era tan gran que a la majoria de cartes que va enviar a la seva mare des de novembre del 1534 a 1537 fa esment de l'afer.

La mediació no la duia a terme sola, sinó que era en gran part a través de Zúñiga, i converses que aquest mantenia amb l'emperador. Tot i això, com es pot veure a la carta del 31 de gener de 1535, Estefania també en parlava sola amb l'emperadriu i altres senyores de la cort. *Com la enperatriz y aquestes senyores me demanaren de aquex negosi, no·ls conegí ninguna passió, sinó que·m demanaren si era ver lo del breu com a cosa que·ls paria molt mal, que don Pedro Milà o avia dit y no u acabaven de creure. Y Sa Majestat y totes mostraren parer·los molt mal y contaren exemples de altres que ab major causa se avien aprofitat de breus y los desastre que·ls eren segits* (Ahumada, 2003, 166).

Per altra banda, la consciència, la capacitat de reflexió, relativa llibertat de pensament, i no total submissió d'Estefania és una constant en el seguit cartes analitzades, i té com a punt àlgid la carta del 8 d'abril del 1534. En ella Estefania adjunta un full plegat d'amagat del seu marit on li explica a la seva mare que Zúñiga discrepa amb ella, Hipòlita, en relació a una qüestió de l'afer de Riba-roja: Juan de Zúñiga no és partidari de canviar a Beatriu de monestir, i en canvi Hipòlita sí: *...asò dic perquè voldria que·s fes com vostra senyoria manà. I dic breu perquè no tinc temps, y en lo que dic*

*en aquesta ànima no m'i responga vostra senyoria, perquè la fas de amagat y poria ser que en la resposta la conprenguéis y s'enujàs que sens sa consultas u agés escrit* (Ahumada, 2003, 110).

El que això mostra és que malgrat que Estefania pateixi per la possible reacció del seu marit davant l'engany, o la falta de sinceritat, és una dona que pren i duu a terme actuacions per compte propi, cosa que mostra llibertat de pensament i d'actuació. Alhora que també demostra l'absoluta fidelitat que sent per la seva mare.

### **3.4 Educació rebuda i transmesa, també a través de les cartes**

Com s'ha vist, abans els tractats humanistes, com *La Instrucción de la Mujer Cristiana* de Juan Luis Vives, defensaven que l'educació que havia de rebre la dona era bàsicament aquella que li ensenyés un model de conducta adequat per a ser la muller i mare «ideal». Per assolir-lo Vives diu que la mare, si sabia llegir i escriure, podia ser la tutora perfecta, malgrat que només dels fills barons quan aquests eren molt petits. Així i tot era tendència que les famílies de l'alta noblesa contractessin tutors privats que s'encarregaven d'ensenyar a les nenes a llegir i escriure (Pérez-Toribio, 2011, 62).

Pel que fa a l'educació formal rebuda per Estefania i Hipòlita no se n'ha trobat referència, ni a la correspondència, ni a la bibliografia, fet que fa pensar en la possibilitat que, seguint el model de Vives, fos la mateixa Hipòlita qui va fer de tutora d'Estefania. *The righteous and educated mother thus becomes the earliest teacher and exemplary model of moral excellence for her daughter until the latter comes of age* (Pérez-Toribio, 2011, 62).

Com que una educació duta a terme per una mare s'associa a l'esfera domèstica, i està per tant marcada per una informalitat inherent, sovint pot ser menystinguda i es pot pensar que és d'una qualitat inferior a la rebuda pels nens, en lloc de pensar que és diferent. Només tenir una persona que faci de mestre, que al seu torn tampoc no hagi rebut mai una educació formal, i no formar mai part d'una comunitat educativa, de ben segur que té algunes limitacions, i potser és per això que els humanistes com Vives la recomanaven. Però també és cert que el resultat d'una educació pot ser mesurada a través de com un individu, més enllà dels privilegis que té, es manega amb el món, ja que serà aquesta la demostració del que ha après, sigui quin sigui el canal pel qual hagi estat educat.



Malgrat que no se sàpiga amb certesa quina va ser exactament l'educació rebuda per aquestes dues dones, convé destacar que Ahumada defensa que *Hipòlita havia educat a la seva filla per a que fos una autèntica «donna di palazzo», segons exhortava Baldassare Castiglione* (Ahumada, 2003, 50), cosa que explica algunes de les diferències entre les habilitats de les quals cadascuna gaudia i exercia. Per altra banda, del que sí que es té un registre altament fiable és de les funcions que sabien desenvolupar, i per tant de les habilitats que tenien, cosa que ens demostra que totes dues, a pesar de les diferències, gaudien d'un nivell educatiu molt elevat.

La primera mostra innegable del seu alt nivell educatiu és la seva competència lingüística, palesa en la seva correspondència. Per una banda, exposa el domini que totes dues dones tenien del català i del castellà, tant pel que fa a l'habilitat d'escriure com de redactar, fent ús d'un llenguatge lexicalment ric, ple d'expressions i frases fetes (Ahumada, 2003, 50). Pel que fa a les cartes d'Hipòlita, la redacció acostuma a ser planera i directa, fins i tot amb expressions col·loquials, seguint el principi renaixentista d'«escric com parlo» (Ahumada, 2003, 45), alhora que varia de registre segons si s'hi tracten qüestions estrictament privades, o en canvi s'hi atenen negocis, en el qual cas, el contingut és clar, directe i sense gaires floritures. En canvi, com apunta Ahumada, la prosa d'Estefania és més intimista, més expressiva, repleta de detalls que mostren esbargiment en l'activitat. Però malgrat els diferents estils, totes dues tenien un gran domini del gènere epistolar, tant de les formes pròpies del gènere, com de les llengües que hi empraven.

Un altre aspecte de la seva educació informal del que tenim constància a través de les cartes és de la literatura que consumien. A una carta que Estefania escriu a la seva mare des de Molins de Rei el 15 de gener de 1534 explica que té planejat llegir el *Vita Christi*, d'Isabel de Villena: *y lo que pensam fer fins a la denaventurada venguda de vostra senyoria és estar-nos así fins a la Senmana Santa y llegir lo Vita Crit i en lloc de sermons* (Ahumada, 2003, 97).

Convé destacar aquí la visió de Maria-Milagros Rivera exposada al seu article *El cuerpo femenino y la «Querrela de las mujeres»* sobre l'aportació de l'abadessa Isabel de Villena al *Vita Christi*. Rivera sosté que en ell l'autora defensa que tant la Verge Maria com Maria Magdalena són dotades amb capacitat de predicar, fet que implica que Villena *reivindica para las mujeres el uso público incluso de la palabra sagrada y recuperada como su fuente de legitimación a una semidivinidad mujer*,

ahora que també afirma l'autora era conscient que *reivindicar un eslabón divino de genealogía femenina y materna era para las mujeres de su época una fuente importante de fuerza y un respaldo a su propia voz* (Rivera, 1996, 600 i 601).

Resulta rellevant doncs que Estefania tingués aquesta obra com a un dels seus llibres de capçalera, ja que a part de satisfer les seves necessitats espirituals, l'hauria posat en contacte amb corrents de pensament innovadores que varen fer aportacions a la Querella de les dones. Eulàlia Ahumada i Montserrat Pérez-Toribio afegeixen que altres llibres que Estefania hauria llegit serien *Llibre d'Hores*, *Sermons* i el *Llibre de les Dones* d'Eiximenis.

Aquesta última lectura de ben segur que influïa, o si més no reafirmava, alguns aspectes essencials de la seva visió de la família i el paper de la dona en ella. Malgrat sigui a través d'una visió misògina que afirma la inferioritat de la dona, Eiximenis defensa que les dones han de poder tenir accés a la cultura, als llibres, per tal de poder educar els fills, la qual cosa considera que és la seva funció bàsica (Orts, 147, 1992).

Certament, com hem vist a dalt, les funcions que aquestes dues dones duïen a terme al seu dia a dia també ens parla de l'educació que van rebre. A través de les pràctiques de creació i recreació de la vida sabem que Estefania tenia un gran coneixement del seu cos, de la salut i de remeis. La informació que comparteixen sobre el preu del blat, i la compravenda que en feien també demostra que tenien competències sobre economia, el mercat i, per tant, unes nocions bàsiques i implícites de matemàtiques. Com també sabem que, per la seva banda, Hipòlita tenia gran coneixement dels negocis i de l'administració de propietats.

No sabem si aquestes dones varen o no varen tenir tutors, però sabem part dels coneixements que tenien, com també sabem que quan estaven físicament separades feien ús de la correspondència per mantenir viu el contacte i la transmissió educativa, la qual anava molt més enllà de la infantesa, i era un element permanent i vertebrador de la relació. Exemple d'això n'és una carta d'Estefania a la seva mare, datada a Molins de Rei l'11 de març de 1534, on arran del seu desig de fer seda explica a la seva mare com avança la feina i també li demana ajuda: *De la fulla tinc treball, que encara no n'i à sinó molt poca. Ja é proveyt per més moreres. Déu vulla que n'ixca mestra, que ab li que-m dix la criada de dona Constança jo só arriscada. Y après é trobat que Saula y Salines o entenen, y també*

*mestre Joan, lo que solia ser majordon d'así de casa, que està ara en la vila. Entre tots porà ser que u asertem, mas encara voldria que vostra senyoria me n'enviàs un memorial perquè-m pugés regir per aquell* (Ahumada, 2003, 102).

Per tant, la relació mare-filla era una relació no únicament basada en la criança i la cura física i emocional, ni tampoc únicament en ensenyar a com ser una «bona muller», sinó que era una relació on la transmissió de coneixement amb el qual desenvolupar la vida era un eix vertebrador. Funcions que inclouen qüestions tan aviat pràctiques, com especular el blat, com emocionals, o fins i tot totes dues coses a la vegada.

El següent passatge d'una carta d'Estefania a la seva mare, a Molins de Rei el 15 de gener de 1534, parlant de l'educació del seu fill Lluís és molt indicatiu d'aquesta transmissió múltiple: *No fou poca consolació de trobar a Lloïset, com aribàrem, tan bonico y sanet, y axí està ara, llaós a Déu, y tam ben criat, com tinc escrit a vostra senyoria, que no à menester asots ni mala cara, sinó dar-li benedicions y lloar-li tot quant fa, que tot és ben fet y aprén que és meravella. Y, ab tot asó, à fet pasar les bravures a son pare, que, encara que jo-l volgés asotar, crec que no u sofriria, especialment après que vostra senyori o manà en sa lletra (...)*. (Ahumada, 2003, 97).

Aquestes paraules per una banda, són reflex de com d'Hipòlita vol que s'eduqui i es criï el seu nét, sense violència i a través del reforç positiu. Però per altra són també una mostra de què aquesta transmissió de coneixement duu una forta càrrega emocional, que alhora és reflex de com Hipòlita veu el món i les relacions. El fet que no només sigui la seva filla qui segueix els seus consells, sinó que també el seu gendre ho respecti i en faci cas, és una demostració més de l'agència i l'autoritat moral que Hipòlita tenia dins la família. Tal com es reitera en aquest passatge d'una carta que Zúñiga adreça a la seva sogra: *Luisico asta ahora, aunque se tuviese gana de açotalle, non invenio in eo causam; y pues v.s. lo manda así, y no pienso que ésta se halle en su ausencia, especialmente si se me acuerda que no lo quiere v.s.* (Ahumada, 2003, 97).

Això demostra que aquesta transmissió educativa entre dones transgredia la relació mare-filla, com s'apunta a l'article de Pérez-Toribio citant a María del Mar Graña. Així ho veiem també en la relació que Estefania mantenia amb la seva tieta Dioníssia, o en el fet que Estefania abans de morir apunti a Mencía de Mendoza com a tutora de la seva filla Hipòlita. *María del Mar Graña points out how*

*decisive the educational transmission lines were among women during the early modern era, precisely because the importance of mothers as well as of those ladies who mentored the daughters of their relatives or friends* (Pérez-Toribio, 2011, 73).

Malgrat això, el rol pedagògic que desenvolupa Hipòlita també es present en la figura d'Estefania, *she would recreate for her own children the same image of maternal educator that she had experienced* (Pérez-Toribio, 2011, 69). Tal com s'ha vist abans, queda registrat que Estefania en alguns moments feia de mestra del seu fill, però aquesta educació va anar més enllà dels primers anys de vida de Lluís. El 1547, tan sols dos anys abans de morir, va escriure per al seu fill una *Instrucció*. Aquest marxava als Països Baixos a trobar-se amb Felip II, i ella, a tall de manual de conducta escriu aquest document per a aconsellar i alhora dirigir les activitats del seu fill a la cort (Pérez-Toribio, 2011, 71).

L'aconsella sobre qüestions morals i religioses, recomanant-lo resar i confessar-se sovint; l'adverteix sobre el joc i les males companyies; el convida a dir sempre la veritat i a què vigili què promet; també li dona consells sobre la salut i la disciplina en el dia a dia; i, finalment l'adverteix sobre com tractar el servei i les finances.

L'exercici que Estefania fa a la *Instrucció* és un exemple de la llibertat amb la qual exposa els seus pensaments, i l'agència que té per a fer-ho. Aconsella al seu fill comportar-se d'una manera que pot semblar lògica, sent un bon cristià i un bon home, però les seves paraules destil·len criteri, coneixement, i autonomia. Una bona mostra n'és aquest passatge: *No faltaran muchos que hagan de las virtudes vicios, deziendo que los mocos no han de ser tan medidos y que dirán que soys encogido y de mala conuersacion si no soys desvergonçado, y que soys hipócrita si sois christiano, y que soys escaso si no days a todos lo que os piden, y destes aura artos que os probaran al principio y otras cosas os dirán hartas deste jaez, de las quales no se os de nada, hijo mió. Tened vuestro fin en Dios y en ser hombre de bien y en agradar a los buenos, que ellos os sacaran a paz y saluo de los otros* (Morel-Fatio 1904, 200).

Per tant, Hipòlita i Estefania varen ser dues dones amb un alt nivell educatiu, tal com demostren el gran ventall d'activitats que desenvolupaven en el seu dia a dia. Alhora varen dur a terme, durant tota la seva vida, una labor educativa tant dels seus fills, com de les seves filles, fet que testimonia

que la seva veu i la seva autoritat eren respectades. I el gènere epistolar va ser un dels canals que elles mateixes varen decidir usar, o reinventar, per tal de procurar-se un espai que els permetés articular una xarxa d'intercanvi i ajut mutu.

#### 4. COMPLEMENTARIETAT ENTRE MARE I FILLA

Hipòlita Rois de Liori i Estefania de Requesens, malgrat viure durant gairebé el mateix temps varen tenir experiències vitals molt diferents i tenien caràcters distints, però totes dues van dedicar la seva vida a treballar pel manteniment del benestar de la seva família.

En el període en què es van escriure les cartes Hipòlita tenia de 43 a 63 anys, per tant ens trobem davant els escrits d'una vídua rica, que és àvia, mare, sogra i usufructuària dels béns que haurà d'heretar la seva filla. Com que les dones no podien ocupar cap càrrec polític oficial no té una posició garantida a cap institució, però assisteix a corts i té contacte amb l'emperador, tan directe com a través del seu gendre, per tal d'adreçar els seus negocis. Per contra, sí que té els drets sobre la terra, alhora que també obté privilegis per a dur a terme negocis en la naixent indústria tèxtil.

A través tant del contingut com de l'estil i el registre de les seves cartes, veiem que és una persona ambiciosa, absolutament bolcada en mantenir i incrementar el seu patrimoni i la riquesa familiar, que no vacil·la a l'hora d'usar cap de les armes ni els poders que té al seu abast per a obtenir allò que vol.

Un clar exemple d'això és com contradiu la voluntat del testament del seu marit casant la seva filla amb qui ella creu més oportú. Per altra banda, s'apropia el títol de comtessa de Palamós – a través de l'ús de la signatura “la trista comtessa de Palamós” – el qual per herència no li pertoca (Ahumada, 2009, 3). I finalment, manté l'usdefruit sobre el patrimoni i el continua administrant quan Estefania ja és casada i major d'edat.

Hipòlita és plenament conscient de la seva posició, el seu poder i la seva autoritat moral. Té un caràcter fort, i és respectada i es fa respectar per tothom qui l'envolta, ja que ningú posa en dubte el dret que té per a exercir amb llibertat tota la seva autoritat. Per altra banda, ella tampoc no dubta pas

de les seves capacitats ni possibilitats, fet que es veu reflectit en el gran ventall de feines que desenvolupa, i la tenacitat i control amb el qual obra.

Tanmateix, això no vol dir pas que sigui una persona freda ni distant, ja que té també la capacitat de mostrar-se sempre respectuosa, alhora que desprèn molt afecte tant cap a la seva filla i el seu nét, com cap al seu cosí Benet Honorat. De fet, la seva família és part de la seva raó de ser, ja que Hipòlita és una administradora total d'una família de l'alta noblesa, una matriarca, que vetlla i es dedica en cos i ànima a mantenir allò que creu que ha aportat benestar i seguretat a la seva família.

Aquest manteniment de la prosperitat econòmica el duu a terme gràcies al fet que sap com relacionar-se en l'esfera política i econòmica, que és una administradora eficaç, i a què té dots per a la negociació, com també visió de futur. Aquesta visió de futur, i la capacitat per actuar-hi en conseqüència amb llibertat, es veu clarament reflectida en dos aspectes: per una banda en la seva faceta empresarial a la indústria tèxtil, però sobretot en l'educació i posterior col·locació de la seva única filla.

Estefania té una edat i un estat civil molt diferent del de la seva mare, al moment en què escriu les cartes té entre vint-i-nou i trenta-sis anys i és esposa, mare i filla. El seu dia a dia gira entorn la criança del seu fill, el benestar del seu marit, i en fer de medidora entre la seva mare i la cort. Tot i això no vol dir pas que no gaudís de poder econòmic o polític.

Per una banda va ser cambrera de l'emperadriu Isabel de Portugal, i per altre era hereva de nombroses possessions. Respecte a la seva posició de cambrera sembla que bàsicament requeria conversar i fer companyia a les altres dames de la cort i l'emperadriu. Cal remarcar però que és aquí on s'entrellaça l'esfera que avui denominaríem pública i privada, perquè és a través de la vida i la convivència a la cort que Estefania desenvolupa funcions que tenen a veure amb la gestió del patrimoni de la seva família, com queda palès amb l'afer de la baronia de Riba-roja.

Assistir a Corts, viure a la cort i ser cambrera de l'emperadriu les podríem considerar totes en si una funció pública que demostra poder polític, en tant que la posició d'hereva atorga poder tant polític com econòmic. Però és a través de la relació de parentesc assolida per la via matrimonial que Estefania pot tenir accés a un espai relacional que li permeti exercir i articular el seu poder. Per tant,

ser filla, dona i mare d'algú, i que la major part de la seva vida estigués dedicada a les funcions domèstiques de la cura de la salut, no vol dir en absolut que aquesta dona de l'alta noblesa no tingués ni exercís poder. Vol dir que, a causa de la limitació que suposava no poder accedir a càrrecs públics, per tal d'exercir-lo calia fer ús dels llaços matrimonials.

No hi ha cap mena de dubte que la família és una institució, i una família nobiliària és una institució amb poder econòmic i accés al poder polític. En aquest cas l'accés al poder polític, a incrementar-lo, o sobretot a assegurar-lo, es va fer a través de l'establiment d'una unió matrimonial, que Hipòlita astutament va concertar contradient els desitjos del seu difunt marit i pare de la seva filla.

Per tant, veiem com la decisió que dóna accés a més poder polític és presa per una dona, alhora que aquesta és articulada a través del cos i l'existència d'una altra dona. Talment, totes dues treballen permanentment per a mantenir, cuidar i incrementar la condició de la seva família per múltiples canals, a través dels fills, amb la seva criança i la seva educació; de llaços polítics que permetien lluitar pel patrimoni, obtenir privilegis i asseguraven carrera política als fills; i la gestió de negocis. Totes aquestes tasques són articulades per la via epistolar, un espai relacional lliure que les permet pensar, comunicar-se, dibuixar i desenvolupar la seva vida com millor creuen dins les limitacions imposades tant pel món feudal, com per les naixents estructures culturals, polítiques i econòmiques modernes.

Ahumada, seguint la tesi de Kelly, afirma que Hipòlita és l'arquetip de dona medieval, i Estefania el de dona renaixentista (Ahumada, 2003, 23), i afegeix que la primera era una dona sense escrúpols (Ahumada, 2009, 104), i la segona una dona submisa (Ahumada, 2004, 33).

El que defineix a Hipòlita com a dona medieval és el fet de ser una vídua rica, que li permet poder gaudir de drets sobre la terra sense necessitat d'estar lligada a un home. Com també, l'agència que té per exercir, imposar i lluitar per la seva voluntat. Malauradament, tenir les coses clares, batallar amb determinació per totes les vies possibles per tal d'assolir allò que hom creu que és bo per ell i la seva família, vist en la figura d'una dona sovint és rebut com a quelcom negatiu, impropï de com ha de ser i com s'ha de comportar una dona.

En canvi, el que defineix a Estefania com a dona renaixentista és el seu saber fer de membre de la cort, de mare curosa i de filla obedient. Era una dona l'existència de la qual estava completament lligada a aquests tres eixos. Tot i això demostra repetidament, desplaçant a Zúñiga de l'equació, més fidelitat cap a l'autoritat de la seva mare, que cap al seu marit. A través d'això es fa possible la perpetuació del poder de les dones de la seva família, el de la seva mare, que alhora és el seu. Per tant, Estefania, actua conscientment per a mantenir i reforçar l'estructura que dóna poder a la dona dins la seva família. En alguna ocasió ho fa darrere del seu marit, petit acte subversiu que demostra consciència que allò no és correcte i que per tant demostra que no és tan submisa com pot aparentar. Tal com assenyala Montserrat Pérez-Toribio: *Certainly, Estefania learns from her mother how to mask autonomy and agency with modesty and passivity* (Pérez-Toribio, 2011, 70).

Tenir massa determinació o, per contra, ser massa obedient. Les dones sempre han de ser mesurades en les seves capacitats i habilitats, i definides en funció de l'home, sense passar-se per un cantó, ni per l'altre. Si no ho són, o no hi encaixen, allò que desencaixa és valorat com a negatiu, en lloc de com a diferent o complementari.

Potser, Hipòlita Rois de Liori i Estefania de Requesens, simplement eren dues dones molt conscients de les possibilitats que tenien i l'espai que ocupaven al món en què els va tocar viure. I això va ser un element definitori a l'hora de forjar els seus caràcters i la seva manera d'enfrontar-se al món. És important recordar que, a les cartes, totes dues són respectuoses, medidores, i negociadores hàbils, que cuiden a qui tenen al seu voltant. No coaccionen, ni fan ús de l'agressivitat o la violència per aconseguir res d'allò que es proposen. Fan servir les seves habilitats dins el marc en el qual els ha tocat viure, traient profit de les circumstàncies – si cal, fins i tot contradient la voluntat paterna – per tal de poder viure de la manera que elles creuen que els serà més beneficiosa.

## 5. CONCLUSIONS FINALS

La Catalunya de la primera meitat del segle XVI va ser un espai en transició, on convivien el món feudal amb la naixent economia capitalista i amb un món urbà en ressorgiment. Políticament va anar perdent l'autonomia de la qual havia gaudit, a favor de Castella, cosa que va suposar una causa més per a la decadència econòmica.



És innegable que a les noves estructures del creixent món urbà i capitalista, com són les institucions polítiques i jurídiques – sense entrar a parlar de l'església, després de la reforma – les dones no hi tenien cabuda. Però en aquest context les dones de la família Requesens van saber fer-se un lloc per tal de poder mantenir la seva posició social privilegiada.

La institució familiar, articulada a través del contracte matrimonial, era encara la institució bàsica de la societat, com també l'esfera domèstica seguia molt entrelaçada amb qüestions que avui denominaríem públiques – o si més no “no domèstiques”. Així família i poder econòmic i polític era encara quelcom pertanyent al mateix àmbit, ja que el poder polític venia legitimat per les relacions de parentesc. Per tant l'administració del patrimoni familiar i els negocis seguia molt lligat al món domèstic i familiar. I aquí, durant el renaixement, les dones de l'alta noblesa encara hi tenien espai, presència i agència.

Però la independència de la noblesa era quelcom que feia temps que estava retrocés. Per tant, Hipòlita fent ús del poder i la posició que li atorgava el dret feudal de la propietat de la terra – usdefruit en el seu cas – va aconseguir fer un lloc per a la seva família dins les estructures del futur estat absolutista. En un món canviant sap emmotllar-se, *utilitza els models que coneix, però sap preveure el futur i adaptar-se als nous temps* (Ahumada, 2009, 110). I aquesta posició, ben a prop de l'emperador i el poder polític central li va permetre obtenir privilegis que afavoririen els seus negocis, tant els de naturalesa feudal, com els capitalistes.

Aquesta branca concreta de la família Requesens, durant la primera meitat del segle XVI va ser una família aristòcrata liderada i gestionada per dones. El seu dret d'herència i usdefruit, i la llibertat de poder decidir la política matrimonial de la família els confereix un poder que converteix la família en un sistema matriarcal/matrilíneal. Eren dones que, de manera completament autònoma, prenien decisions per a la seva família que implicaven acció política i gestió econòmica (Nader, 2004, 4). Alhora que convivien en un sistema patriarcal que legalment les apartava de la creixent esfera pública.

Una de les vies i espais que varen utilitzar per a articular aquesta estructura matriarcal/matrilíneal va ser el gènere epistolar: un espai de llibertat on la gestió del fet públic i privat s'entrellaça. A

través de les cartes Estefania i Hipòlita podien mantenir el contacte, prenent decisions i gestionant el patrimoni familiar, estant cadascuna allà on millor convenia per a dur a terme aquestes activitats. Alhora que també els proporcionava un lloc on reflexionar, i transmetre's coneixement i afecte mutu.

Tot i això, ni Estefania ni Hipòlita tenien pas una consciència feminista, ni duïen a terme actes subversius. No els hi calia, el seu sistema matriarcal/matrilíneal funcionava bé dins un de patriarcal. Eren dones extremadament privilegiades, còmodes amb el món on els va tocar viure, que simplement van fer ús de la seva intel·ligència i el poder que tenien al seu abast per a mantenir la seva posició social i econòmica.

Per tant, no hi ha dubte que la visió misògina humanista – alimentada per la visió aristotèlica que atorga a les dones la qualitat d'inferiors – i la posterior Contrareforma van limitar la llibertat femenina, a través de l'exclusió de les dones de l'esfera pública, i del control dels seus cossos i la seva sexualitat. Però potser s'ha sobredimensionat l'impacte d'aquest relat, en ser el de la visió oficial que va triomfar amb l'estat absolutista, entre altres motius.

En definitiva, durant el Renaixement, algunes dones nobles van saber trobar espais i mecanismes tant per mantenir el seu poder polític i econòmic, com per relacionar-se i cuidar-se entre si amb llibertat. *Comprovem, doncs, que elles no acceptaven la idea d'inferioritat i de submissió. A la pràctica feien servir estratègies que els permetien sobreviure en aquella societat* (Vinyoles, 2005, 159).

Per acabar, massa sovint fem servir paràmetres lligats – i per tant limitats – a com la nostra societat actual interpreta la realitat per a analitzar-ne d'altres de molt diferents. En la mesura del possible, cal fer un esforç per a deslliurar-se d'això per tal de poder acostar-nos a l'estudi d'una altra cultura i d'un altre moment, que malgrat que ens hagin dit que en som hereus no és la nostra, i no la podem entendre si hi apliquem els mateixos paràmetres amb els quals analitzem la nostra societat i el nostre món actual.

## 6. BIBLIOGRAFIA

Ahumada, Eulàlia. *Epistolaris d'Hipòlita Rois de Liori i d'Estefania de Requesens (segle XVI)*. València: Universitat de València, 2003.

Ahumada, Eulàlia. *Hipòlita Rois de Liori (ca.1479-1546)*. Madrid: Ediciones del Orto, 2004.

Ahumada, Eulàlia. "Les senyores feudals com a hisendades i gestores del patrimoni". A: *Manuscrits: Revista d'història moderna*, 2009, n°29, p.101-111.

Andersson, Bonnie S.; Zinsser, Judith P. *Historia de las Mujeres: Una historia propia*. 3ª edició. Barcelona: Crítica, 2000.

Burckhardt, Jacob. *The Civilization of the Renaissance in Italy* (en línia)

<<http://www.paduan.dk/Kunsthistorie%202008/Tekster/The%20Civilization%20of%20the%20Renaissance%20in%20Italy%20-%20Burckhardt.pdf>> (consulta: 7 juliol 2018).

Cruz, Anne J.; Suzuki, Mihoko. *The Rule of Women in Early Modern Europe*. Chicago i Urbana: University of Illinois Press. 2009.

Coletti, Theresa. "'Did Women Have a Renaissance?' A Medievalist Reads Joan Kelly and Aemilia Lanyer." *Early Modern Women* 8 (2013): 249-59. <http://www.jstor.org/stable/23617853>.

Davis, Natalie Zemon. "Women's History" in Transition: the European Case" . A: *Feminist Studies*, 1975, vol.3, n°3, p.83-103.

Davis, Natalie Zemon. "Mujeres y política". A: Duby, Georges (dir.); Perrot, Michelle (dir.). *Historia de las mujeres en Occidente*. Vol.3 (Del Renacimiento a la Edad Moderna). Espanya: Taurus Ediciones, 1992.

García Pérez, Noelia. *Mencía de Mendoza (1508-1554)*. Madrid: Ediciones del Orto, 2004.

García Pérez, Noelia. "Las voces del humanismo y la educación de la mujer en el Renacimiento: entre el pro-feminismo y la misoginia". *Feminismos e interculturalidad: V Congreso Internacional de la Asociación Universitaria de Estudios de las Mujeres (AUDEM)*, 2008, p.145-157.

González Betlinski, Margarida. «The symbolic order of the mother in the letters of Estefania de Requesens». (en línia) A: Duoda, Women Research Center. University of Barcelona, 2004-2008. <<http://www.ub.edu/duoda/diferencia/html/en/secundario3.html>> (consulta: 9 juliol 2018).

Hendriks, R. “El patrimonio de don Luis de Requesens y Zuñiga (1528-1576)¿Fue don Luis de Requesens y Zuñiga (1528-1576) pobre o rico?”. A: Pedrables: Revista d’historia moderna, nº14, 1994, p.81-92.

Huizinga, Johan. “El problema del Renacimiento (1920)”. *Hombres e ideas. Ensayo de historia de la cultura*. Buenos Aires: Compañía General Fabril Editora, 1960.

Kelly Gadol, Joan. “Did Women Have a Renaissance ? ”. A: Bridenthai, Renate; i Koonz, Clandia. *Becoming Visible: Women in European History*. Boston: Houghton Mifflin Co., 1977.

Martínez-Góngora, Mar. *Discursos sobre la mujer en el Humanismo renacentista español*. York, South Carolina: Spanish Literature Publications Company, 1999.

Morel-Fatio, Alfred. “De D. Luis de Requesens y Zúñiga, Grand Commanadeur de Castille (1528-1576).” *Bulletin Hispanique* 6, 1904, p.195-203.

Nader, Helen. *Power and Gender in Renaissance Spain, Eight Women of the Mendoza Family, 1450-1650*. Urbana i Chicago: University of Illinois Press, 2004.

Orts, Josep-Lluís. “Idees sobre la família a la tardor medieval a través de Lo libre de les dones de Francesc Eiximenis (1327-1490)”. *Alternativas. Cuadernos de Trabajo Social*. N. 1, 1992. p.135-151.

Pérez-Toribio, «Montserrat. From Mother to Daughter: Educational Lineage in the Correspondence between the Countess of Palamós and Estefania de Requesens». *Women’s Literacy in Early Modern Spain and the New World*, 2011, *Women and Gender in the Early Modern World*, p. 59-77.

Rivera Garretas, María-Milagros. “La querrela de las mujeres, una interpretación desde la diferencia sexual”. A: *Política y cultura*, nº6, 1996 (exemplar dedicat a: Cultura de las mujeres), p.25-39.

Rivera Garretas, María-Milagros. “El impacto del humanismo en la cultura femenina bajomedieval”. A: *Aragón en la Edad Media: sociedad, culturas e ideologías en la España bajomedieval: sesiones de trabajo: Seminario de Historia Medieval*, 2000, p.45-54.

Rivera Garretas, María-Milagros. *La Reina Juana I de España, mal llamada la Loca*. Madrid: Sabina Editorial, 2017.

Vinyoles, Teresa. *Història de les dones a la Catalunya medieval*. Vic: Eumo Editorial, 2005.

Wiesner, Merry Y. *Women and gender in early modern europe*. Cambridge: Cambridge University Press, 1993.

Wikipedia contributors, 'Renaissance', *Wikipedia, The Free Encyclopedia*, 11 juliol 2018, 15:19 UTC, <<https://en.wikipedia.org/w/index.php?title=Renaissance&oldid=849818182>> [consulta: 3 juliol 2018].

Wikipedia contributors, 'The Book of the City of Ladies', *Wikipedia, The Free Encyclopedia*, 30 maig 2018, 09:41 UTC, <[https://en.wikipedia.org/w/index.php?title=The\\_Book\\_of\\_the\\_City\\_of\\_Ladies&oldid=843618820](https://en.wikipedia.org/w/index.php?title=The_Book_of_the_City_of_Ladies&oldid=843618820)> [consulta: 8 juliol 2018].